

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Vallásnézet

Máté-Tóth András

Szeged 2014.

VALLÁSNÉZET

A „vallásnézet” kifejezés sokakat emlékeztethet még a „világnézet” kifejezésre, amely egy bizonyos ideológiának elkötelezett gondolkodást jelentett. A vallásnézet, amint a vallástudomány is, ezzel éppen ellenkezőleg olyan tudományt jelöl, amely különböző elméletek alapján alkotja meg a vallás fogalmát és elemzi a társadalom és a kultúra különböző területeit. Értekezésemben a kelet-közép-európai régió vallástudományi megközelítéséről tárgyalok, négy elméleti alapállás mentén. Céлом az volt, hogy a régió legfőbb jellegzetességeinek megfelelő elméleteket találjak, kiváltképpen az átmenetnek, amellyel a régió társadalmi folyamatai nem csak néhány évtized óta elsődlegesen jellemezhetők.

A vallástudomány atyjának is nevezett Max Müller, az összehasonlító nyelvészet tudós tanára a XIX. század Oxfordjában a művelt világ egészét foglalkoztató identitáskérdésre válaszolandó a távol-keleti India kultúrájában jelölte meg az eredeti nyelv és a kultúra ősi mintázatát, és alapos igényességével kialakította a vallások összehasonlító tanulmányozásának első módszerét, amelyet ugyan a tudományág fejlődése előtörténetévé nemesített, de leíró és hangsúlyosan nem missziós megközelítése miatt a mai napig paradigmaticusnak tekint. A vallástudományi kutatások és akadémikus eszmecserék középpontjában a kultúra áll, annak története és jelene. Bármely ágát vagy társtudományát figyeljük, a klasszika filológiától a vallástörténeten át a valláslélektanig, a szerzők mindegyikben arra törekednek, hogy a vizsgált tárgyat az adott társadalmi-kulturális közegbe ágyazottan értsék és értesék meg. A vallástudomány tárgya ilyen értelemben nem a vallás, hanem a kultúra, s annak bizonyos dimenziója, amelynek alkotóelemeit a vallás tudományos gyűjtőfogalma alá rendezheti.

Az első fejezetben magát a régiót mutatom be földrajztudományi és vallástudományi megközelítésben. Álláspontom szerint a vallástudományi vizsgálódásnak a saját regionális kontextusát kritikusan kell kezelnie, kellő érzékenységgel az adott közegben konstruálódó vallás-fogalomra. Ezért az egyszerű földrajzi vagy térképészeti megközelítést felbontom, árnyalom, és kiegészítem a vallási változások legfőbb regionális trendjeinek bemutatásával. A második és a harmadik szorosan összetartozó fejezet a modern vallástudomány legjelentősebb elméletének hagyományos és továbbfejlesztett változatát mutatja be és teszteli abból a szempontból, hogy a régió társadalmi folyamataiból mit tud vallásként azonosítani és értelmezni. A következő három fejezetben azokat az elméleteket tárgyalom, amelyeket eddig csak ritkábban alkalmaztak a vizsgált régióra, s melyekkel a szekularizációs paradigmát követő vallástudományi elemzés régióspecifikus irányait igyekeztem kijelölni. E három elmélet közös abban, hogy mindegyik elsődleges érdeklődése a változásra, a fordulatra vonatkozik. Victor Turner társadalmi dráma elmélete a kulturális antropológia tudományágából származik, Robert N. Bellah civil vallás elmélete a

szociológiából, míg Ernesto Laclau hegemonia elmélete a politikatudományból. A vallástudományt az különbözteti meg a vallást vizsgáló más társadalomtudománytól, hogy a vallás fogalom iránt kifejezetten érzékeny. Ezért az adott vizsgálati mintájában nem csak valamely tudomány módszertanát és megközelítését veszi figyelembe. A régió vallási dimenzióinak vallástudományi értelmezéséhez megfelelő elméletek megtalálásával, annak igazolásával, hogy ezek segítségével a szekularizáció elméleténél sokrétűbb, árnyaltabb képet kaphatunk, eljutunk ahhoz a megállapításhoz, amit a záró fejezetben fejték ki: a vallási sokrétűséghez. A valamiképpen tételezett régió valamilyen elmélet alapján tételezett vallási arcot mutat. A vallástudomány pedig akkor végzi megfelelően munkáját, ha egyaránt figyelembe veszi a régió és a vallás fogalmának egymásra kölcsönösen ható diskurzusát.

Módszertani szempontból minden fejezet hasonló struktúrára épül. Az egyes elmélet eredeti felvetésének bemutatása után annak közvetlen és közvetett recepciójával foglalkozom. Fontosnak tartom az elméletek türelmes és széles körű bemutatását. Nem csak azért, mert a szekularizáció elméletét leszámítva ezekről magyar nyelven csak keveset olvashatunk. Elsősorban azért, mert a tágasan bemutatott elmélet nagyobb mozgásteret nyit a kutatóknak, hogy az itt közölt állításokat vitathassák, és a maguk módján más asszociációkra is juthassanak. Majd kitérek az elmélet vallásfogalmának elemzésére, ezt követően pedig bemutatom az elmélet régióra történő korábbi alkalmazásait, ha fellelhetők ilyenek. Ezek az alkalmazások annak igazolására szolgálnak, hogy a választott elméletek valóban alkalmasak a régió sajátos dimenzióinak értelmezésére.

Talán nem túlzás állítani, hogy a régióra vonatkozó valláskutatás területén néhány jelentős előrelépést sikerült tenni ezzel a kutatással. Egyrészt a régió vallástudományi körülhatárolásával, a vallás regionális fogalmának pontosításával, három további elmélet bemutatásával és a régióra történő alkalmazásával, másrészt a vallástudományi megközelítés következetes bemutatásával. Úgy remélem, hogy ezekkel az eredményekkel hozzájárulhatok a magyar nyelvű vallástudomány fejlődéséhez, és sikerül további kommunikációs teret nyitnom a más társadalomtudományi diszciplínákkal és kérdésfelvetésekkel való igényes diskurzusra.

A bemutatott és elemzett elméletek alapján előre is lehet lépni lépni a sajátosan kelet-közép-európai vallásértelmezés irányába, melynek központi eleme a sokrétűség. A vallás iránti elméleti érdeklődés egyrészt eljutott a modernitás és az erre épülő szekularizáció elméleti kereteinek erőteljes relativizálására. Az elmúlt esztendőök legjelentősebb szerzői, akik e témában évtizedek óta mértékadó publikációkat jelentettek meg, szinte egyöntetűen használják a „multiple” kifejezést, amely a világ különböző régiójában egymástól eltérően megfigyelhető folyamatok párhuzamos jelenlétét húzza alá. A „multiple modernities” (Eisenstadt 2002 és 2003), a „multiple secularities” vagy a „varieties of secularism” (Wohlrab-Sahr és Burchardt 2011)

szakkifejezések uralják a szerzők gondolatmeneteit, s ezek mellett erőteljesen megjelenik annak igénye, hogy a szekularizációs elmélet hagyományos kereteit ne csupán tágítsák és finomítsák, hanem további keretelméletek alkalmazásával is folyjanak kutatások. A tárgyalt négy elméleti megközelítés közös erőterében nem csupán a modernitás és a szekularizáció elméletével, hanem a többivel kapcsolatban is helyes a „multiple” jelző használata. S minthogy a vallásról már láthattuk, hogy a vallástörténet és a teológia evidenciaként kezelt ténszerűsége mellett a társadalom különböző folyamataiban vallásnézetként beszélhetünk róla, eredményeinket a „multiple religion” kifejezéssel illethetjük. A „multiple religion” kifejezést s vele a „multifaith” kifejezést még inkább, általában a párhuzamosan két – esetleg több – valláshoz való személyes kapcsolódás jelenségére használja a szakirodalom. (Phan 2004, Sica 2012) A párhuzamos vallásosság jelenségét elsősorban India vallási világában figyelték meg, ahol a hívők a különböző élethelyzetüknek megfelelően különböző vallás szertartásait veszik igénybe. Ezzel szemben én a vallás más dimenzióira is (Smart 1996) egyszerre értem alkalmazom. Magyarul „sokrétűnek” fordítom, elsősorban a vele kapcsolatos a metaforikus asszociációk miatt, miközben érzékelem, hogy ez a magyarban nem utal mindarra a szakmai belátásra és vitára, amire az angol kifejezés. A társadalom maga is sokrétű, színes rétnak is felfogható, amelyet másnak lát a turista, másnak a vadász és ismét másnak a botanikus vagy a hadvezér.

A valláshoz való kötődés nem az egymástól jogi értelemben elválasztott felekezetek mintájára valósul meg, amely az egyik választása esetén az összes többi kizárását jelenti. Az indiai kulturális és vallási viszonyoknál maradva az ilyen kizárólagosság csak néhány, akár szélsőségesnek is nevezhető irányzatban értelmezhető. A vallási alaphelyzet eleve párhuzamosságokkal, átfedésekkel fémjelzett, amely jelenséget akár odáig menően is értelmezhetünk, hogy az euópai kultúrkörben felfogott vallás fogalmához a kizárólagosság eleme elválaszthatatlanul hozzátartozik, akkor ez a vallásfogalom nem alkalmazható India viszonyaira, s ennek mintájára éppen úgy nem Kínára, Japánra vagy Afrikára sem.

Az ilyen értelmű párhuzamos vallásosság az egyén vallási cselekményeinek dimenzióját vizsgálja, s kevésbé foglalkozik a vallás más további dimenzióival. Jogi értelemben egyszerre két vagy több valláshoz tartozni aligha lehetséges – legalábbis az európai vallási-felekezeti hagyományok és kódexek szerint. Ugyanakkor az USA-ban és Európában is egyre egyértelműbben mutatják az egyéni vallásos meggyőződéseket vizsgáló kutatások, hogy a személyes vallásosság dimenziójában keverednek a különböző vallási hagyományokra visszavezethető vallási képzetek. (Vö. a Pew Forum 2013) A kereszténység feltámadás hite például keveredik a távol-keleti vallások, illetve az ezoterikus reinkarnáció hitével még olyan társadalmakban is, melyeket a közvélekedés homogén katolikus országoknak ismer. A legnagyobb vallásosságot mérő egyik nemzetközi kutatás (EVS 1999 és 2008) alapján például Lengyelországban a megkérdezettek negyede, illetve ötöde hisz a reinkarnációban. (Vö. még további

országok adatait in Siegers 2012, 2013) Az említett vizsgálatok és további mások is a társadalomban a barkácsolt vallásosságot követőket mutatják ki a legnagyobb csoportnak, és a konkrétabb meggyőződésűeket, akár vallásosak, akár nem, kisebb hányadban figyelhetik meg. Paul M. Zulehner negyven esztendő ausztriai kutatási eredményeinek összefoglaló kötete címéül a „*Verbuntung*” kifejezést választotta, amellyel arra az egyértelmű folyamatra utal, hogy a vallási keveredés és sokrétűség irányába halad a vallásosság változása. (Zulehner 2011) Megállapításai érvényesek az egész világra, miközben természetesen a sokrétűség árnyalatai és foka regionális kultúrákként igen eltérő lehet.

A párhuzamos vallásosság mellett, annak rituális gyakorlataiban és vallási hittételeiben tapasztalható jelenségén túl a vallás társadalmi funkcióira nézve is alkalmazhatjuk a sokrétű vallás fogalmát, amely a szakirodalomban eddig nem használatos. Az elemzések ugyanis egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy a „vallás” társadalmi funkciói sokfélék, akár egymásnak ellentmondóak is lehetnek. A vallás lehet forradalmi erő, mint az 1989/1991-es politikai fordulat során láthattuk, ugyanakkor lehet rendszert stabilizáló erő is, amint a fordulatot követő nemzeti demokráciák során megfigyelhettük. A vallás lehet a társadalom integráló ereje, mint a civil vallásban, s lehet az egymással küzdő társadalmi érdekek ütközőfelülete a hegemoniáért vívott küzdelemben, amire az „üres jelölő” jelenségénél jutottunk.

Az itt közölt elméleti kutatások egyik eredményének a „multiple religion” fogalmának kiterjesztését tekinthetjük a vallás társadalmi funkcióira. A vallás alapvetően plurális jelenség. Nem csupán a vallástörténeti megközelítés mutatja ezt, amely az egymás mellett, egymásra hatásban és egymásból kibontakozóan létező vallási hagyományok sokféleségét írja le. Éppígy az egyéni vallásosság rituális és hitelvi területei is ezt igazolják. A vallásnak nevezett kulturális jelenségkörhöz való adekvát hozzáállásnak ebből az eredendő sokrétűségből kell kiindulnia, s erre alapozva vizsgálni a partikuláris hagyományokat és jelenségeket.

A régió mint elemzési egység

A társadalomtudományban általában elkülönül egymástól a nemzeti és a nemzetközi összehasonlító megközelítés. Az előbbinek sokkal több követője és művelője van, mint az utóbbinak. A két megközelítésben közös, hogy az elemzési egységek konkrét társadalmak, országok, az egyikben kizárólag, a másikban kettő vagy több közötti összehasonlításban. A vallásszociológiai megközelítés számára akár paradigmaticusnak is nevezhető az előző fejezetekben már többször hivatkozott kanadai Peter Beyer felvetése, aki elemzési egységként nem egy-egy társadalmat vett fel, hanem az egész Glóbuszt.¹ Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a szerző

¹ Jóllehet Beyert közel tíz esztendővel megelőzve, Friedrich Tenbruck is síkra szállt amellett, hogy a társadalomkutatóknak erőteljesebben kell koncentrálniuk a nemzeti határokon túlmutató, regionális és globális mozgásokra, átalakulásokra, migrációs folyamatokra. (Tenbruck 1989)

éppen a vallás globális jelenségének vizsgálata mentén jutott arra a gondolatkísérletre, hogy az egész világot tekintse társadalomnak, s ebből kiindulva értelmezze újra a meglévő adatokat, remélve, hogy újabb következtetésekre jut. (Beyer 1994 és 2013)

Felvetésének lényegét már korábbi tanulmányában így fogalmazta meg: a mai Glóbusz társadalmi valósága rendkívül nagymértékben szingularitást mutat. A társadalmi interakciók, illetve a kommunikáció olyan mértékben egybehálózódott, hogy egyre adekvátabbá vált úgy beszélni a világról, mint egyetlen globális társadalomról. (Beyer 1998, 3) Ez a jelentős megközelítési fordulat, miközben figyelmen kívül hagyja vagy erőtelesen relativizálja a kontinentális és állami határokat, Luhmann rendszerelméletét hasznosítva az egész világra nézve tesz kijelentéseket. Bár az a kortárs kulturális közeg, amelyben Beyer felvetését megfogalmazta és az a tudományos kör, amelyben mindezt megvitatta, a legfejlettebb nyugati társadalmak globalizációs jegyei által átlagon felül félmjelzett, maga a felvetés ráirányítja a figyelmet arra, hogy kifejezetten a vallás társadalomtudományi vizsgálata számára elsősorban a nemzeti határokon átnyúló keretek a valóban megfelelőek. Bár e kötet fejezeteiben a vizsgálati egységet nem tágitottam ki az egész Glóbuszra, Beyer felvetésétől is inspirálva a regionális vonatkozásokat vettem elsősorban figyelembe. Arra törekedtem, hogy a kelet-közép-európai kulturális térség társadalmi változásait a vallástudomány eszközeivel értelmezsem. Ezzel részben támaszkodtam az Aufbruch I. és II. hullámának kutatási hagyományára, amelyben először 10, majd 14 ebbe a régióba tartozó társadalom összehasonlítását végeztük el, másrészt úgy vélem, sikerült egy lépéssel tovább fejlesztenem ezt a komparatív megközelítést a regionális vallásvizsgálat irányába. Az első fejezetben azt a tézist támasztottam alá, hogy ez a régió nem pusztán politikai egység, hanem hosszabb közös történelmi múltra visszatekintő, három nagy birodalom malomköve között formálódott kulturális egység. Miközben nem tévesztendő szem elől a régiót alkotó társadalmak egyediségei, az egész régióra vonatkozóan tett megállapítások megállják a helyüket, tágabb és mélyebb értelmezési kereteket nyújtanak az egyes társadalmak folyamatai számára.

A regionális perspektíva általánosabb érvényesítése a különböző társadalomtudományokban viszonylag újdonságnak számít. Az utóbbi évtizedben fordult egyre több kutató a nemzeti határokon túlmutató regionális összehasonlító megközelítés felé, különösen a társadalomtörténet és a vallásszociológia közegében. A XXI. század egyre inkább a regionális és a globális hálózat századának mutatkozik, sőt akár poszt-territoriális viszonyok felé haladónak tekinthető, ami a gazdasági főszereplőket, a globális problémákat, az internetet és az exponenciálisan növekvő migrációt illeti. Ez a meghatározó kortárs trend nem pusztán hívja, hanem kényszeríti a társadalomkutatókat, hogy a nemzeti határokon belülre koncentrálo kérdésfelvetéseiket tágítsák regionális és globális irányba.

Miközben a régió-perspektívára tágitjuk vizsgálódásainkat, az összehasonlító társadalomtörténeti és más összehasonlító vizsgálatok szolgálhatnak a

vallástudományi kutatások és értelmezések inspirációs közegének. A társadalomtörténetben area-studies a gyűjtőfogalma az ilyen megközelítéseknek. A régiókat részben az azokat alkotó társadalmak, illetve országok összességéként definiálhatjuk. Ennél innovatívabbnak tűnik azonban, ha nem vesszük ilyen alapvető jelentőségűnek az aktuális országhatárokat, hanem az adott térség gazdasági, kulturális és vallási centrumait tekintjük a régiót meghatározó faktoroknak. Mára egyre világosabban látszik, hogy a fiatal generáció mobilitási hajlandósága és gyakorlata az idősebbekénél összehasonlíthatatlanul nagyobb. Mentális térképükön az ország- és anyanyelvi határokon kívüli centrumok fontos tájékozódási pontokat jelentenek. Ezek és más kortárs társadalmi és kulturális trendek a politikai régiók paradigmáját kikezdő, akár felülíró hálózati régiók felé mutatnak, s ezeket kínálják a társadalomkutatás és vele a valláskutatás elemzése számára. (Vö. Ther 2003 és 2009)

Vizsgálódásaimban abból a felvetésből indultam ki, hogy a vallási folyamatok adatainak szokott értelmezési kerete, a szekularizációs elmélet a változásoknak bizonyos típusát képes tárgyalni. A régió történelmi, kortárs társadalmi jellegzetességei azonban olyan dimenziókra irányítják a figyelmet, amelyek jelentősen eltérnek azoknak a társadalmaknak a folyamataitól, amelyre nézve a szekularizáció eredeti felvetése számos vitával együtt is adekvátnak tekinthető. E régióspecifikus társadalmi jellegzetességek csoportja az átmenet ernyőkifejezése alá vonható. A régió legtöbb társadalmi az elmúlt két évszázad alatt számos olyan jelentős történelmi változáson ment keresztül, amelyek megakadályozták a szerves társadalomfejlődést és az autonóm társadalmi és főképpen állami identitás kiegyensúlyozott diskurzusát. Ezek a történelmi bevágások csak tetézik azt a történészek által kimutatott tényt, hogy e régió Nyugat-Európához viszonyítva egyfajta megkésettségben van, amit száz- százötven évesre becsülnek. Az átmenet alapvető jelentőségű jellegzetességét külön felerősítette az 1989/1991 között – a volt Jugoszláv köztársaságra vonatkozóan a kilencvenes évek közepének háborúi idején – zajlott „rendszerváltás”, amely az egész térségre kiterjedő hatású, továbbá az azt követő, máig tartó időszakban a gazdasági, politikai és szövetségi struktúrák jelentős változásai és ezen új feltételek között az identitást, az együttélést és publikus diskurzust érintő radikális változáskényszer. Ha a régió legfontosabb társadalmi és kulturális viszonyaira nézve elfogadjuk, hogy ezeket elsősorban az imént említett hatóerők szabályozzák, akkor ebből a megközelítésből a vallási változások elemzésére és értelmezésére vonatkozóan az a feladat következik, hogy a vallást olyan elméleti keretek mentén próbáljuk felfogni, amelyek adekvátak az átmenetre, átalakulásra mint elsődleges jelentőségű hatóerőre. Ebből egyrészt az következik, hogy a szekularizációs elmélet relevanciája csökken, másrészt az a kihívás, hogy olyan valláselméleti megközelítést találjunk, amelynek központi elméleti magva a radikális és általános változás.

A régió kontextusa

Értekezésemben a vallástudomány megközelítési módszerét alkalmaztam. Ennek lényege elsősorban abban az egyszerű kritériumban ragadható meg, miszerint a

vallástudomány a vallásfogalommal kapcsolatos érzékenység tudománya. A vallási tényállásokat nemcsak nem veszi egyfajta pozitivista történelemszemlélettel pusztán tényeknek, sőt nem is elégszik meg azzal, hogy az ilyen tények mögötti összefüggéseket és háttérváltozókat feltárja és elemezze, hanem ezeken túlmenően magát a vallás fogalmát is kritikus hermeneutikával reflektálja. A vallástudomány elsődleges kérdése az, milyen tényekre, illetve összefüggésekre kik és milyen értelemben, milyen érdekektől vezérelve és milyen céloktól ihletve használták a vallás fogalmát. Amikor a kelet-közép-európai régióra vonatkozó vizsgálódást a régió elkülönítésének műveletével és indokaival kezdtük, erre azért volt szükség, hogy a régió specialitásait, elsődleges jellemzőit elkülönítsük más európai régiókéitól. E sajátosságok képezik azt a társadalmi alapot, amelynek értelmezésére különböző elméleti megközelítések alapján a vallás fogalma használatos.

A vallástudományi vizsgálódásokban – hasonlóan más tudományokhoz, mint például a társadalomtörténet – az utóbbi évtizedekben egyre erőteljesebb figyelmet szentelnek az értelmezés kontextusának és a tudomány művelői regionális beágyazottságának. Arra itt nem térhetek ki részletesebben, hogy ennek milyen okai vannak, de a globális szempontok érvényesülése, a posztstrukturális és posztmodern filozófiai irányzatok hatása és a poszt-koloniális szempont egyre fokozódó érvényesítése bizonyosan jelentős szerepet játszik ebben a reflexióban. A kelet-közép-európai régió folyamatai vizsgálatának háború utáni története fontos hangsúlyeltolódásokat mutat, melyeket nemcsak önmagában érdemes felidézni, hanem azért is, mert implikációkat tartalmaz a vizsgálódások későbbi irányai számára. Az európai tudományosság agóráin – különösen, ami a társadalom vallási dimenziójára vonatkozó vizsgálatokat illeti – nemcsak elsősorban, hanem a II. világháborút követő két évtizedben inkább kizárólagosan a Kelet-Közép-Európán kívüli, nagy részében nyugat-európai szerzők és az abba a kontextusba ágyazott megközelítések voltak jelen. Csak a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve vált a vasfüggöny annyira áteresztővé, hogy a kelet-közép-európai régió kutatói szabadabban közlekedhettek és vehettek részt az európai műhelyekben és konferenciákon. Ez az együttműködés jelentős lendületet kapott az 1990 körüli változások során és azt követően, még hozzá két irányban is. Egyrészt a fordulatot követően megmutatkozott a térség vallási folyamatai iránti régió kívüli felerősödött nyugati érdeklődés. Ennek fő iránya a nyugati folyamatok és elméletek tesztelése és a keleti másság, egzotikum iránti felfokozott kíváncsiság. Ebben az egyik fontos momentum egyfajta engedménydús nagyvonalúság megnyilatkozása volt, valamiféle kollegiális gesztus az elmaradott, hátrányos helyzetű térség és az onnan származó kutatók iránt, akár egészen a szakmai és módszertani engedményekig is menően. Másrészt a régió csekély számú valláskutatója számára hirtelen megnyíltak az adatok és az anyagi források a régió folyamatainak kutatására. Ebben a munkában a kelet-közép-európai szakemberek a nyugat-európai elméletek tesztelésével és az ott gyűjtött adatokkal való összehasonlításban jeleskedtek. Ami azonban még sok tekintetben ma is várat magára, s amivel kapcsolatban eddig csak kevés kezdeményezést ismerhettünk meg, az a kelet-közép-európai regionális vallási

tapasztalatra épülő saját elméleti megközelítések felvetése és kimunkálása. Ma már látható, hogy ebben a régióban melyek a vallással kapcsolatos központi kérdések, és valamelyest az is, hogy ezek hogyan ágyazódnak bele a régió társadalmi folyamataiba.

Ez a lassú, ám egyértelmű perspektívaváltozás a kirekesztettségéből a függőségen át az önállóság megtalálásának igényéig jellemző a kelet-közép-európai régió kutatóira, és jellemző a volt gyarmati régiók kutatóira is, akikre vonatkozóan ez a fordulat a szakirodalomban széles körben kidolgozott, többek között a poszt-koloniális stúdiumok (*postcolonial studies*) összefoglaló kifejezés alatt. Ahogyan a gyarmatok határai a globális folyamatok révén elasztikussá váltak, az ún. harmadik világ kutatóinak is prezentálniuk kellett saját tematikájukat és saját értelmezési kísérleteiket.² A poszt-koloniális kontextus hasonló tematikát vet fel, mint a posztkommunista régió: nemzetállam, identitás, vallás, átmenet. A harmadik világ kontextuális érzékenysége azért is érdemes reflektálni, mert a második világ kutatói mutatis mutandis ezzel némiképpen párhuzamos kihívások előtt állnak. Miközben ezt a párhuzamot felvetem, természetesen tudatában vagyok annak a lényeges különbségnek, ami az egykori gyarmati régiók és az Európán belül átmenetileg a gyarmatihoz hasonló viszonyok közé szorított régió között van. Mindazonáltal megalapozottnak tekinthető az a vélekedés, hogy a második világ kutatói számára legalább akkora, ha nem nagyobb jelentőségűek lehetnek a harmadik világ kontextusában megfogalmazott felvetések, mint a nyugat-európaiak.

Regionális valláskutatás

A kelet-közép-európai társadalmi és vallási folyamatok iránti vallástudományi érdeklődés fellendült az 1990-es években. Érthető, hogy a berlini fal leomlásával fémjelezhető gyökeres politikai és gazdaságirányítási fordulat felkeltette a kutatók érdeklődését. Az elmúlt években pedig ismét azt tapasztalni, hogy tekintélyes összefoglaló művek jelennek meg a térség vallási tendenciáinak leírásáról és értelmezéséről. Ezekben általában a szekularizációs elmélet képezi a fő értelmezési keretet, illetve esetenként a valláspiac elmélete. (Müller 2011; Pollack 2012, Reitsma és mások 2012) A legritkábban találni azonban olyan erőteljes innovációt, amely arra a problémára fókuszálna, hogy milyen értelmező elmélet illik kifejezetten ehhez a régióhoz. Az egyik legnagyobb szabású és elméleti szempontból is legtekintélyesebb kutatócsoport 2012-ben jelentkezett egy gyűjteményes kötettel, amelyben ezeket a megközelítési jellegzetességeket tetten érhetjük. (Pickel 2012) Bizonyos perspektívaeltolódást érzékelhetünk a régió fiatal kutatói generációja részéről, akik elemzéseikben eltávolodni látszanak a szekularizációs tézistől, ugyanakkor közöttük sem találni

² Ezek között a vallás vonatkozásában elsősorban az ún. felszabadítási teológia, valamint a fekete teológia irányzatai tettek szert olyan jelentőségre, amelyek nem pusztán a saját régióra vonatkozóan rendelkeztek relevanciával, hanem inspirálólak hatottak más régiókra is.

olyanokat, akik kifejezetten elmélet-centrikus módon közelítenének a régióhoz. (Máté-Tóth és Rughinis 2011, Alisauskiene 2012)

Túl a szekularizáción

Vizsgálódásom egyik legfontosabbnak tekinthető eredménye az, hogy a régió vallási dimenziójával kapcsolatban árnyalt látásmód vált lehetővé, amely túlmutat a szekularizációs paradigma megközelítése által érzékelhető vallásdimenzión. Ha némi leegyszerűsítéssel azt állíthatjuk, hogy a szekularizációs elmélet alapján a régióban a vallás kiszorult a publikus diskurzusból, és a személyes vallásgyakorlat is alább hagyott, akkor amellett, hogy a különböző országokban e vizsgálódás mentén különböző adatokat kapunk, mégis megragadhatóvá válik, hogy a vallás más értelemben jelen van ezekben a társadalmakban, jobban, mint Európa más történelmi régióiban. Így a társadalmi dráma megközelítése alapján láthattuk, hogy az átalakulás radikális időszakában liminoid folyamat zajlott, amely communitasokat hozott létre. A civil vallás megközelítése alapján láthatjuk, hogy a nemzeti önértelmezés számára milyen jelentős a civil vallás vallási kapacitása. Az üres jelölő felvetés pedig választ ad arra, hogy milyen az a vallás, amely a hegemoniáért vívott küzdelem során a publikus diskurzusban megjelenik.

Nem vállalkoztam arra, hogy a kidolgozott elméleti megközelítések mentén a régió egyes társadalmában a vallási dimenziókat elemezzem. Ez túlmutat azon, ami egy szerző egy kötetétől elvárható. Ugyanakkor e felvetések regionális relevanciája elégségesen igazolódott ahhoz, hogy további elemzéseket inspiráljon. A legfőbb elméleti cél az volt, hogy találjak olyan elméleti megközelítéseket, amelyek többet mutatnak meg a régió vallási jelenéről, mint a szekularizáció elmélete. S bár attól függően, hogy a régiót magát milyen elsődleges jellegzetességek mentén definiáljuk, még további releváns elméletek is szóba kerülhetnek, mégis annyit nyugtázhatunk, hogy az ennek a gondolatmenetnek a megalapozása során kialakított régiós sajátosságokhoz megtalálhattuk azokat az elméleteket, melyek a legígéretesebben képesek a társadalmi változások vallástudományi elemzésére és értelmezésére.

Vallásfogalmak sokfélesége

Az egyes elméletek bemutatásakor igyekeztem kitérni arra, hogy milyen vallásfogalom, vallásértelmezés húzódik meg az adott elmélet mögött. A vallás fogalma ugyanis elmélet-függő. Egyszerűen fogalmazva a vallástudomány nem veszi készpénznek azon jelenségek vallási mivoltát, melyeket akár a közvélekedés, akár a hosszú évszázados történelmi hagyomány, illetve valamely tudományág vallásként tárgyal. A vallástudomány sajátossága éppen az, hogy kritikus a vallásfogalmak elméleti alapjaival és ezek alkalmazásával szemben. Ebből az alapállásból egyrészt az az elméleti következmény adódik, hogy a vallástudomány vallásfogalma sokféle, instabil, hiszen folyamatosan vitatott, olyannyira, hogy a vallás fogalmáról szóló viták valóban végeláthatatlanok. Martin Riesebradt chicagói professzor *Cultus und*

Heilsversprechen (2007) c. művében részletesen tárgyalja ezt a vallástudományi érzékenységet, miközben bírálja is azt a szerinte helytelen álláspontot, miszerint a vallástudomány vallásfogalma olyannyira vitatott, hogy leghelyesebb nem is használni. Egy hasonlattal élve s vele egyetértve a vallásfogalom vitája és a valláskutatás úgy viszonylik egymáshoz, mint az élet lényegéről szóló vita és a biológia vagy az orvostudomány. Miközben az elméleti megközelítések folyamatosan tematizálják a végső soron teljes mértékben fogalmilag soha meg nem ragadható „életet”, közben a kutatási és gyógyítási gyakorlat zajlik, újra és újra az elméleti innovációk révén finomítva az eljárásokat.

Ebben a munkában engem elsősorban nem önmagában a vallásdefiníciók problematikája foglalkoztat, hanem az a szemléletváltás és annak következményei, amely a régió társadalmi változásainak vallási dimenzióját az elméleti alapokra érzékenyen kutatja. Nem azt vizsgálom, hogy ezek a változások milyen irányúak és természetűek, hanem azt, hogy milyen vallástudományi megközelítések alkalmasak elsődlegesen a régió folyamatainak vizsgálatára. Ez az érdeklődés indokolja az egyes elméletek – talán túlzottan is részletesnek tűnő – bemutatását. Ez a részletezés, amely kitér a tárgyalt elméletek szerteágazó recepciójára, egyre fontosabb számomra, mert ez biztosítja az árnyalt és kritikus gondolkodást, s ez teheti lehetővé az adott vallásfogalom differenciált és pontos használatát.

A szekularizáció elmélete a modernitás és a vallásosság, illetve a vallási intézmények viszonyát vizsgálja. Vallásfogalmának személyre vonatkozó lényege a döntés a személyes hitekről és az intézményi hovatartozásról. Intézményi vonatkozásban pedig a vallási intézmények és más társadalmi intézmények egymáshoz való viszonya – különösen az állam és az egyház kapcsolatrendszere. Ez a megközelítés elsősorban annak elemzésére képes, hogy milyen az adott társadalom vallásosságának a foka. Általa láthatóvá válnak az egyes országok közötti hasonlóságok és eltérések, szinkron és diakron viszonylatban egyaránt. Ha vizsgálata Európa keleti felének régiójára vonatkozik, akkor eredményei révén ezt más régiók vallásosságának fokával egybevetetheti. Megalapozott, statisztikai számításokkal és egyéb „kemény adatokkal” alátámasztott megállapítások tehetők, melyekben a közvélemény-kutatási módszerrel, jogi és gazdasági adatelemzéssel nyert adatok általában kiemelt szerepet játszanak. A szekularizációs elmélet alkalmazhatóságának határai azonban abban mutatkoznak meg, amikor rákérdezünk a modernitás és a vallás fogalmára, amelyet az elmélet használ. Ezek a kérdések nem feltétlenül érvénytelenítik az eredeti felvetést és az ennek alapján nyert eredményeket, pusztán rámutatnak határaitra. Az elmélet továbbfejlesztett változata már többféle modernitásról beszél, valamint erőteljesebben érdeklődik az általa vallásnak nevezett dimenzió civil társadalmi összefüggései iránt. Leválasztja továbbá az eredeti felvetésből az egyetemes érvényre való igényt és a politikai perspektíva, illetve prediktív ideológiai jellegű normativitását. A közzvallásra vonatkozó megközelítés továbbra is az egyén döntésére alapozza felvetéseit, és az európai típusú demokratikus diskurzus alá rendeli az intézmények közötti viszony

elemzéseit. A kelet-közép-európai régió társadalmi tapasztalatainak azonban vannak olyan jellegzetességei, melyek adekvátabb és mélyebb elemzéséhez a közvallás elmélete már nem alkalmas. Arra jutottam, hogy nem elég, talán nem is lehetséges a szekularizációs elmélet továbbfejlesztése mentén haladni, amikor alkalmasabb elméleti keretet keresünk. Alapjában kell más oldalról megközelíteni a társadalmi folyamatokat. Nem a szekularizációs paradigma ellenében, hanem melléje állítva.

Minthogy az átalakulás radikális és mélyre ható volt 1990 körül az egész volt keleti blokk térségében, ezért olyan elmélet alapján lehetett folytatni a vizsgálódást, amely a gyökeres társadalmi (első lépésben politikai és gazdasági) változást annak vallási dimenzióját reflektálva képes értelmezni. A társadalmi dráma elmélete mutatkozott erre alkalmasnak, sőt egyenesen kézenfekvőnek. Különösen a liminoid állapot és az ebben alakuló *cummunitas* jelentősége világít rá az átmenet olyan jellegzetességeire, melyeket az addig általában alkalmazott megközelítések nem érzékelhettek. A vallás ebben a megközelítésben a radikális változás felhajtó ereje, közös tapasztalata és rituális szabályozója. A fordulat sajátos dimenziója, amely éppen hogy nem az egyéni és társadalmi történetbe ágyazott folyamatosságot mutatja és kíséri, hanem az ebből történő kilépést, kiszakadást, a forradalminak is nevezhető felfordulást és krízist. Az ilyen átmenetben a vallás a sajátos közösségi tapasztalat, a *cummunitas* élménye. Az a rituális tér és eszközrendszer, amely az átmenet lényegét alkotja, a vallás sajátos dimenziója ebben a folyamatban. Az egyéni és közösségi identitás elvesztésének és újra megtalálásának inspiratív közege. Az ilyen vallás-fogalom és megközelítés alkalmas mindennemű radikális társadalmi átmenet elemzésére és értelmezésére. Függetlenül attól, hogy abban más megközelítések alapján mit és milyen módon tekintünk szokott értelemben vallásnak, vallásosságnak, egyháznak stb. A társadalmi dráma elmélet érdeklődése a radikális átmenetet célozza. Az ezt követő időszak elemzésére azonban már nem illetékes. A reintegrációt követő szakaszban a radikális átmenet eredményei és következménye a társadalmi élet meghatározó faktorai. A krízis dezintegrációs jellegét és a liminoid káoszt leváltja a krízis utáni korszak integrációs fázisa. Akkor is, ha ez már sokban nem hasonlít az átmenet előtti szakaszra, az integráció a krízisben részben kiforrott eredményekre és belátásokra épít, részben utat enged további megoldások számára. A vizsgált régióban a társadalmi integráció egyik legfőbb eleme a nemzeti büszkeség, a politológiai értelemben vett nacionalizmus. Ezt az alapvető jellegzetességet, amely a térség demokráciáit akár nemzeti demokráciának is nevezni engedi, a vallás fogalmával párosítva a civil vallás elmélet képes adekvátan értelmezni.

A civil vallás a kulturális dimenzió tartalmi és főképpen szimbolikus elemeire koncentrál. Azokat a történelmi és kortárs hivatkozási alapokat mutatja ki és vonja rendszerbe, melyek a társadalmi integrációt és kelet-közép-európai vonatkozásban a nemzeti identitást alkotják, létrehozzák, stabilizálják. Ebben a megközelítésben a társadalmi tudat és a közös rituálék a főszerep. Amit ez a megközelítés meg akar mutatni és meg akar érteni, az nem az individuum vagy az intézmény vallási jellege és

nem is a fordulat vallási ismérvei, hanem az, amire Durkheim is kereste a választ, hogy mi teszi a társadalmat társadalommá. A civil vallás válasza az alkotó történelmi emlékezetben és a kortárs szimbólumokban található meg, a hősök, szentek, a társadalmi jelrendszer és tabuállítás elemeiben azonosítható. Ez a megközelítés a kelet-közép-európai régió kortárs tájékozódási pontjainak, más kifejezéssel mémjeinek a világát világítja meg, teszi elemezhetővé és értelmezhetővé. S talán azért, mert az amerikai társadalomtörténetben a II. világháború után és egyáltalán a XX. században nem voltak olyan mélységű és hatású bevágások, mint Kelet-Közép-Európában, a civil vallás társadalom- és vallásképe mögött olyan stabilitás is felfedezhető, amely lehetséges, hogy perspektivikusan majd ebben a régióban is megjelenik, de a jelen társadalmi viszonyok között inkább hiányában van jelen. A kortárs viszonyok ziláltságának, folyamatos átmenetiségének tapasztalatát már nem képes a civil vallás elmélete adekvátan értelmezni. Ehhez olyan elméletre van szükség, amely erre a permanens átmenetre koncentrál, s amely a nyilvánosság hegemoniáért vívott állandó küzdelmét képes elemző módon értékelni.

Laclau és Mouffe hegemonia-elmélete ilyen, s benne az üres jelölő és az agonisztikus politika kulcsfogalmai kifejezetten alkalmasak a régió kortárs viszonyainak elemzésére s arra is, hogy ezekre építve sajátos vallás-felfogást is érvényesíthessünk. E posztstrukturalista és poszt-marxista elméletnek a vallás-fogalma nem annyira kidolgozott, mint az előbb tárgyaltak bármelyikéé. Az elmélet ilyen irányú továbbfejlesztésével, illetve érvényesítésével egy új megközelítést dolgoztam ki, amelynek egy példán való sikeres bemutatása megalapozza a reményt arra, hogy további elemzések következnek más vallási-nak nevezett fogalmakra nézve is. A vallás mint üres jelölő a partikuláris csoportok diszkurzív öndefiníciójának eszköze a hatalomért vívott permanens küzdelemben. Ebben a felfogásban már szó sincsen személyes döntésről, a vallási intézmények politikai viszonyairól. Ellenben szó van egyfajta folyamatos átmenetről, alapvető fluiditásról, amely nem az egész társadalom egyik korszakból a másikba való átjutását jelenti, hanem a társadalmi érdekcsoportok mozgását a hegemonisztikus küzdelem arénájában. A vallás e küzdelem eszköze, a csoportidentitás meghatározhatóságának szemantikai feltétele.

Elméletek összefüggése

A bemutatott elméletek és ezek alkalmazása a kelet-közép-európai társadalmi és vallási átmenetre egyfajta belső összefüggést mutatnak, amelyeket a szakirodalom eddig nem reflektált, vagyis amelyekről alappal állítható, hogy a regionális vizsgálódás révén váltak felismerhetővé. A szekularizáció elméletének továbbfejlesztett változata, Casanova közvallás-elmélete szoros rokonságban van a diskurzuselmélettel, minthogy előbbi arra a kérdésre keresi a választ, hogy a nyilvánosságban hogyan van jelen a vallási dimenzió, a diskurzus-elméletre alapozott s itt az üres jelölő elmélettel bemutatott elmélet a vallás és a hegemoniáért vívott küzdelem összefüggésére épít. A társadalmi dráma elméletében a liminoid, átmeneti állapot és az ebben kialakuló communitasok szervesen összetartoznak a civil vallás

által tematizált rituális dimenzióval, amely a múlt szimbólumrendszerét az átmeneti krízis stabilizálására alkalmazza.

A valamelyes részletességgel tárgyalt négy nagy elméletet értelmezésemben az köti egybe, hogy kifejezetten alkalmasak az átmenet által meghatározott vizsgálati egység elemzésére, hiszen mindegyikben az átmenet jelenti az elméleti kulcsmozzanatot. Bár a szekularizációs elmélet önmagában nem az átmenetre koncentrál, de a közvallás elmélete már igen. A társadalmi dráma leginkább a radikális átmenetre, a társadalmi krízisre fókuszál, amelynek végeztével a reintegrációs szakasz következik. Ebben a szakaszban a civil vallás és annak rituális dimenziói kulcsszerepet játszanak, mert részben ezek mentén képes megteremtődni az új társadalom, amely a drámai köztes állapotból átformálódva került ki. Az üres jelölő alapú diskurzuselméleti megközelítésben pedig a demokrácia keretei között zajló állandó diskurzus folyamatjellege áll a középpontban. A vizsgált elméletek alapvetően nem egymásra alapulnak, de a kelet-közép-európai régió társadalmi kortárs történetének egymás után következő szakaszai mélyebb megértésére ebben a sorrendben tűnnek alkalmasnak. A lineáris társadalomfejlődés teleologikus jellegének állításától azonban igyekeztem távol maradni. Történeti vagy naptári értelemben ugyan vannak korszakok és események, melyek a mindenkori jelent megelőzték, de a társadalom eleven és alkotó emlékezetében párhuzamosan vannak jelen, s egyszerre alkotják azt, amiben ezek a társadalmak önmagukat értelmezik. Ezt a párhuzamos jelenlétet, amely a megfigyelő számára voltaképpen egyszerre több nézőpontból alkotja meg azt, amit a régió felfogott jelenének tekinthet, a színházi dráma hasonlatával szeretném plasztikussá tenni. Négy reflektor világítja meg, mindegyik a maga szemszögéből a jelenetet. Mind ugyanazt a drámát teszi láthatóvá más-más látószögéből. Végso soron azonban a néző a drámára kíváncsi, a beállítások a világosító munkája.

A fentiek alapján példákkal alátámasztott négy elméletet mutattam be, melyek elsődleges rendeltetése az, hogy a várható viták mellett konkrét összehasonlító kutatásokat inspiráljanak, melyek közös jellegzetessége lesz az elmélet és a vallásfogalom iránti érzékenység. Ezek a kutatások remélhetőleg új lendületet adnak a vallással kapcsolatos társadalomtudományi diskurzusnak. A tárgyalt elméletek és a hozzájuk fűzött kommentár számos kérdést tudatosan nyitva hagytak. Például: a különböző elméletek alapján szerzett eredmények egymásra vetítésének gazdag kérdésköre; a vallási, illetve felekezeti sokféleségből fakadó vagy azt hivatkozásalapul használó konfliktusok; a vallási és más kisebbségek viszonya a többséghez – hogy csak néhányat említsek. Ezek további kutatásokat és eszmecseréket igényelnek.

Hivatkozások

- Alisauskienė, Milda és Schröder, Ingo (2012): *Religious diversity in post-Soviet society : ethnographies of Catholic hegemony and the new pluralism in Lithuania*. Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate Pub.
- Beyer, Peter (1998): *Religion and globalization, Theory, culture & society*. London, U.K. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

- Beyer, Peter (2013): *Religions in global society*: Routledge.
- Eisenstadt, S. N. (2002): *Multiple modernities*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Eisenstadt, S. N. (2003): *Comparative civilizations and multiple modernities*. 2 köt. Leiden ; Boston: Brill.
- Máté-Tóth, András és Rughinis, Cosima. Szerk. (2011): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Vol. 51, *Religion and Society*.
- Müller, Olaf (2011): Secularization, individualization, or (re) vitalization? The state and development of churchliness and religiosity in post-communist Central and Eastern Europe. *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 4 (1):21-37.
- Pew Forum. 2013. *Many Americans Mix Multiple Faiths* 2009 [idézte május 8. 2013]. Elérhető: <http://www.pewforum.org/2009/12/09/many-americans-mix-multiple-faiths/>.
- Phan, Peter C (2004): *Being religious interreligiously*: Orbis Books.
- Pickel, Gert és Sammet, Kornelia (2012): *Transformations of Religiosity in Central and Eastern Europe. Twenty Years after the Breakdown of Communism, Transformations of Religiosity*: Springer.
- Pollack, Detlef, Müller, Olaf és Pickel, Gert (2012): *The social significance of religion in the enlarged Europe : secularization, individualization, and pluralization*. Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate.
- Reitsma, Jan, Pelzer, Ben, Scheepers, Peer és Schilderman, Hans (2012): BELIEVING AND BELONGING IN EUROPE: Cross-national comparisons of longitudinal trends (1981-2007) and determinants. *European Societies* 14 (4):611-632.
- Riesebrodt, Martin (2007): *Cultus und Heilsversprechen : eine Theorie der Religionen*. München: Beck.
- Sica, Mariella (2012): Politics and Religion in India: Minorities. *Transition Studies Review* 19 (1):131-138.
- Siegers, Pascal (2012): Pluralismus religiöser Orientierungen in Europa Ergebnisse aus der vierten Welle der Europäischen Wertestudie 2008/2009. In *Religiöser Pluralismus im Fokus quantitativer Religionsforschung*, Szerk. Pollack, Detlef, Ingrid Tucci és Hans-Georg Ziebertz: Springer 75-105.
- Siegers, Pascal (2013): Reincarnation Revisited. Question format and the distribution of belief in reincarnation in survey research. *Survey Methods: Insights from the Field (SMIF)*.
- Smart, Ninian (1996): *Dimensions of the sacred : an anatomy of the world's beliefs*. Berkeley: University of California Press.
- Tenbruck, Friedrich H (1989): *Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft*: Westdeutscher Verlag.
- Ther, Philipp (2003): Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History* 36 (1):45-74.
- Ther, Philipp (2009): Comparisons, Cultural Transfers and the Study of Networks. In *Comparative history and the quest for transnationality : Central European approaches and new perspectives*, Szerk. Kocka, Jürgen és Heinz-Gerhard Haupt. New York: Berghahn Books 204-225.
- Wohlrab-Sahr, Monika és Burchardt, Marian (2011): Vielfältige Säkularitäten. Vorschlag zu einer vergleichenden Analyse religiös-säkularer Grenzziehungen. *Denkströme* 7:9-27.
- Zulehner, Paul Michael (2011): *Verbuntung : Kirchen im weltanschaulichen Pluralismus : Religion im Leben der Menschen 1970-2010*. Ostfildern: Schwabenverlag.

KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓIM

- Máté-Tóth, András (1991): Igazság Istene. A II. világ történelmi tapasztalatai mint „locus theologicus”. *Teológia* 25:27-33.
- Máté-Tóth, András (1991): The „second world” as context for theology. In *Popular Religion, Liberation and Contextual Theology*, Szerk. Nieuwenhove, J. v., Goldewijk, B. K. Kampen 183-191.
- Máté-Tóth, András (1991): Ungarns Kirche zwischen Ultramontanismus und kreativer Autonomie. *Pastoralblatt* 43 (6):309-316.
- Máté-Tóth, András (1991): Zeichen der Zeit und die katholische Kirche in Ungarn. Dissertation, Institut für Pastoraltheologie, Universität Wien, Wien.
- Máté-Tóth, András (1993): Nemzet - kereszténység - erkölcs. Adalékok a keresztény nemzeti gondolkodás jelenéhez. *Valóság* (9):44-57.
- Máté-Tóth, András (1993): Policentrikus világegyház. *Vigilia* 58 (1):42-45.
- Máté-Tóth, András (2000): Eine Theologie der Zweiten Welt? *Concilium* 36 (3):278-285.
- Máté-Tóth, András (2000): Ist eine Theologie "after Gulag" möglich? *Diakonia* 31 (6):437-443.
- Máté-Tóth, András (2000): Ost-Erfahrung - Ost-Theologie. Die Zeichen der Zeit als theologische Herausforderung. In *Den Himmel offen halten. Ein Plädoyer für Kirchenentwicklung in Europa*, Szerk. Baumgartner, Isidor, Christian Friesl és András Máté-Tóth. Innsbruck: Tyrolia 237-254.
- Máté-Tóth, András (2002): *Theologie in Ost(Mittel)Europa*. Ostfildern: Schwabeverlag.
- Máté-Tóth, András (2003): A transzcendencia-hit Magyarországon. In *Tomka Miklós 60. Szociológus a társadalom és az egyház szolgálatában*, Szerk. Máté-Tóth, András. Szeged: SZTE Vallástudományi Tanszék.
- Máté-Tóth, András (2004): The Catholic Church in Hungary Now. *Religion in Eastern Europe* 24 (6):1-13.
- Máté-Tóth, András (2004): Contexts of Thinking God. In *Sociology of Religion in Hungary*, Szerk. Tomka, Miklós. Budapest - Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University 81-90.
- Máté-Tóth, András (2006): Holy Nation. Nationalism as Civil Religion in Central and Eastern Europe. In *Religion & Society*, Szerk. Mortensen, Viggo. Aarhus: Centre for Multireligious Studies 129-140.
- Máté-Tóth, András (2007): Post-Babylon Paradigma. Theologische Entwicklungen in Ost-Mittel-Europa. In *Dialogue and Virtue. Ways to Overcome Clashes of Our Civilisation*, Szerk. Hünermann, Peter, Janez Juhant és Bojan Žalec. Berlin: LIT 203-221.
- Máté-Tóth, András (2007): Szent nemzet. A nacionalizmus mint civil vallás Kelet-Közép-Európában. In *Úton. Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*, Szerk. Hegedűs Rita és Révay Edit. Szeged: SZTE Vallástudományi Tanszék 153-168.
- Máté-Tóth, András (2007): Thinking About God in Central and Eastern Europe. Social Experiences and Theological Challenges. In *Naming and Thinking God in Europe Today*, Szerk. Hintersteiner, Norbert. Amsterdam, New York: Rodopi 147-157.
- Máté-Tóth, András (2008): Teológia és vallástudomány. In *Acta Studiorum Religionis*, Szerk. Máté-Tóth, András és Marian Lévai. Szeged: Bába Kiadó 92-123.
- Máté-Tóth, András (2010): William James és a sokféle vallási élmény. In *A vallási tapasztalat megértése. Jog, bölcsélet, teológia*, Szerk. Bányai, Ferenc, Szabolcs Nagypál és Gergely Bakos. Budapest, Pannonhalma: L'Harmattan 58-75.
- Máté-Tóth, András (2011): Vallásértelmezések. *Vigilia* 76 (10):731-741.

- Máté-Tóth, András (2012): A "keresztény társadalom" diskurzusa. In *Vallás a keresztény társadalom után*, Szerk. Földvári, Mónika és Gábor Dániel Nagy. Szeged: Belvedere Meridionale 15-38.
- Máté-Tóth, András (2012): Üres jelölő. A vallás Kelet-Közép-Európa kortárs társadalmi diskurzusában. In *Vallásfogalmak sokfélesége*, Szerk. Kendeffy, Gábor és Rita Kopeckzy. Budapest: L'Harmattan 42-65.
- Máté-Tóth, András (2013): Gärende Gesellschaft: Öffentliche Religion in Ost-Mittel-Europa. In *Neue Räume öffnen: Mission und Säkularisierung weltweit.*, Szerk. Buß, Gregor és Markus Lubert. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet 164-184.
- Máté-Tóth, András és Feleky, Gábor Attila. (2009): Civil Religion in Central and Eastern Europe: An Application of an American Model. Review of Reviewed Item. *Americana* (1), <http://americanajournal.hu/vol5no1/mate-toth-feleky> (Legutóbb megnyitva).
- Máté-Tóth, András és Miklušćák, Pavel (2000): *Nicht wie Milch und Honig. Unterwegs zu einer Pastoraltheologie der postkommunistischen Länder Ost(Mittel)Europas, Gott nach dem Kommunismus*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Máté-Tóth, András és Miklušćák, Pavel (2001): *Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa: eine qualitative Studie*. Szerk. Zulehner, Paul M., Miklós Tomka és Niko Toš, *Gott nach dem Kommunismus*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Máté-Tóth, András és Molnár, Mariann (2007): Das multireligiöse Ungarn. *Ost-West. Europäische Perspektiven* 8 (2):134-140.
- Máté-Tóth, András és Nagy, Gábor Dániel (2008): Vallásosságtípusok néhány új vallási mozgalomban. In *Vallásosság-változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*, Szerk. Máté-Tóth, András és Gábor Dániel Nagy. Szeged: JATE Press 47-74.
- Máté-Tóth, András és Nagy, Gábor Dániel. Szerk. (2008): *Vallásosság-változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*. Szerk. Máté-Tóth, András, *Vallás a társadalomban. Vallástudományi sorozat*. Szeged: SZTE Press.
- Máté-Tóth, András és Nagy, Gábor Dániel (2011): *Alternatív vallás. Szcientológia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Máté-Tóth, András, Nagy, Gábor Dániel és Török, Péter (2004): Changes of Religious Affiliation Between Generations among the Membership of Several Smaller Churches. In *Sociology of Religion in Hungary*, Szerk. Tomka, Miklós. Budapest - Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University 152-164.
- Máté-Tóth, András és Rughinis, Cosima. Szerk. (2011): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Vol. 51, *Religion and Society*.
- Máté-Tóth, András és Sarnyai, Csaba Máté (2008): Egyházak a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában. Egy nemzetközi vizsgálat tapasztalatai különös tekintettel Magyarországra, Szlovákiára és Ukrainára / Cirkvi v strednej a východnej Európe počas transformácie. In *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfesie, cirkevna politika, identita*, Szerk. Balogh, Margit. Budapest: Kossuth 355-365.
- Miklušćák, Pavel és Máté-Tóth, András (2001): Kirche im Aufbruch. In *Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa: eine qualitative Studie*, Szerk. Máté-Tóth, András és Pavel Miklušćák. Ostfildern: Schwabenverlag 360-382.